

Anna Krus

SPOŁECZNO-RELIGIJNA ROLA LUTERANÓW W DZIEJACH PABIANIC I ZGIERZA ORAZ RELIKTY ICH DZIEDZICTWA MATERIALNEGO

Zarys treści Głównym celem artykułu jest analiza społeczno-religijnej roli, jaką odegrały parafie ewangelicko-augsburskie w dziejach miast aglomeracji łódzkiej. Dla lepszego zilustrowania wspomnianej aktywności zasadne pozostaje także wskazanie reliktyw dziedzictwa materialnego tej denominacji, jakie można zaobserwować w przestrzeni tych miast.

W niniejszym artykule rozważania podjęto nad dwoma wybranymi ośrodkami miejskimi: Pabianicami oraz Zgierzem, w których kościół luterancki w postaci parafii od wielu lat kształtuje oblicze społeczno-religijne tych ośrodków miejskich. Rozważania zawarte w treści artykułu oparte zostały w pewnej części na materiale źródłowym zawartym w literaturze, jak również innych ogólnodostępnych opracowaniach: broszurach parafialnych czy zasobach internetowych.

Słowa kluczowe Protestantyzm, mniejszość religijna, dziedzictwo materialne.

1. Wprowadzenie

Rok 2017 dla protestantów w Polsce, ale i w Europie stanowić będzie szczególny czas 500-lecia reformacji. Pojawienie się kościoła luteranckiego na ziemi łódzkiej, przyniosło szereg korzyści wszędzie tam, gdzie rozwinęły się samodzielne parafie. Członkowie ewangelickich parafii czynnie i z dużym entuzjazmem angażowali się w życie społeczne zamieszkiwanych miast i miasteczek wokół Łodzi. Angażowali się także we wszelkie przedsięwzięcia, które służyły całemu społeczeństwu lokalnym bez względu na wyznanie i język, jak przykładowo: utworzenie domów dla sierot, jednostek straży pożarnej, domów starców.

Celem artykułu jest analiza społeczno-religijnej roli, jaką odegrały parafie ewangelicko-augsburskie w dziejach miast aglomeracji łódzkiej: Pabianicach i Zgierzu. Istotne w tej kwestii pozostaje także wskazanie reliktyw dziedzictwa materialnego tej denominacji, jakie można zaobserwować w przestrzeni obu tych miast.

Zagadnienia związane z mniejszościami religijnymi w Polsce, stały się w ostatnim czasie tematem głębokiej analizy. W przypadku mniejszości luterńskiej jest to poniekąd związane z wyróżniającą się na tle innych denominacji aktywnością luteran w życiu społecznym i kulturalnym wielu miast całej Polski.

Pozycje naukowe traktujące na temat kościoła luterńskiego w Polsce ujmują problematykę zwłaszcza na gruncie historycznym. Ciągłe jednak istnieje niedobór literatury, która dotyczyłaby funkcjonowania kościoła luterńskiego w skali lokalnej. Brakuje także opracowań, które dostarczałyby informacji o współczesnej działalności luteran w Polsce i w poszczególnych województwach.

W niniejszym artykule podjęto rozważania nad dwoma ośrodkami miejskimi: Pabianicami oraz Zgierzem, w których kościół luterński w postaci parafii kształtuje oblicze społeczno-religijne tych ośrodków miejskich. Do zrealizowania wyżej przyjętego celu zastosowano metody z zakresu geografii religii, jak również antropologii czy socjologii. Z grupy metod studialnych zasadnicze znaczenie dla tematu miały badania kameralne polegające na gromadzeniu i krytycznej analizie informacji pozyskanych w badanych parafiach, jak również na terenie badanych miast: Pabianic i Zgierza. Wykorzystane zostały również wyniki badań terenowych obejmujących aktywną obserwację, kwerendę dziedzictwa materialnego i przeprowadzenie wywiadów z członkami kościoła luterńskiego w obu miastach. Rozważania zawarte w treści artykułu oparte zostały w pewnej części na materiale źródłowym zawartym w literaturze, jak również innych opracowaniach: broszurach parafialnych czy ogólnodostępnych zasobach internetowych.

2. Rys historyczny Pabianic i Zgierza

Pabianice, Zgierz, Ozorków, Zduńska Wola, jak również szereg innych, małych miasteczek okolic Łodzi, przez długie stulecia stanowiły jedynie punkty na mapie Polski. Ich okolice porośnięte gęstym lasem, służyły przez długi czas wyłącznie jako obszary łowieckie.

Pabianice stały się miastem jeszcze w średniowieczu¹, pełniąc funkcję siedziby biskupów krakowskich, w rękach których pozostawały liczne dobra ziemskie wokół Pabianic. Przez miasto, ze względu na jego położenie, często przetaczały się obce wojska, plądrując i niejednokrotnie doszczętnie niszcząc dobytek mieszkańców. W XIX wiek miasto wkroczyło jako niewielka osada licząca niecałe 500 mieszkańców, w większości trudniących się rolnictwem. Istniały nawet plany odebrania Pabianicom praw miejskich, do czego jednak nie doszło.

---

¹ Kiedy dokładnie dokonano lokacji miasta – nie wiadomo, gdyż dokumenty lokacyjne spłonęły jeszcze w XVI wieku. Zgodę na założenie miasta wydał na ręce biskupa krakowskiego Władysław Łokietek w 1297 roku, jednak cel ten udało się zrealizować prawdopodobnie dopiero w połowie XIV wieku. Badacze najczęściej przyjmują lata 1342–1354, czyli równoległe z powstaniem tutejszej parafii (Baruch 1903).

W czasach zaborów miasto przeszło we władanie pruskie, a po 1815 roku na blisko 100 lat w ręce rosyjskie. W ramach sekularyzacji dóbr kościelnych, na przełomie XVIII i XIX wieku, zniesiono zakaz osiedlania ewangelików i żydów w mieście, co zapoczątkowało falę migracji zagranicznych rzemieślników i stało się przyczyną sukcesywnego rozwoju miasta (Baruch 1903).

Geneza drugiego z omawianych miast – Zgierza jest historycznie zbliżona do dziejowych początków Pabianic. Miasto to zaliczane jest do najstarszych ośrodków przemysłowych w województwie łódzkim. Przypuszcza się, że jego nazwa – Zgierz oznacza miejsce wygorzałe, po lesie, miejsce palenia ogni ofiarnych lub las wypalony pod osadę. Pierwsza wzmianka o Zgierzu znajduje się w akcie z dnia 23 marca 1231 roku sporządzonym przez biskupa kujawskiego Michała, w sprawie zmiany nazwy wsi Barkowice na wieś Lubotyń. Akt ten sporządzono właśnie we wsi Zgierz (Cyrk 1982).

Prawa miejskie Zgierz uzyskał jeszcze przed rokiem 1288. Data dokładnej lokacji miasta nie jest znana, jednak niezwykle istotne dla Zgierza stało się potwierdzenie przez Władysława Jagiełłę praw miejskich w 1420 roku. W 1504 roku miasto otrzymało prawo cotygodniowego urządzania targów i trzy razy w roku jarmarków. W przeciwieństwie do Pabianic, Zgierz (podobnie jak cała Ziemia Łęczycka) dotkliwie ucierpiał podczas wojen ze Szwedami.

Kiedy Polska została podzielona pomiędzy zaborców, losy Zgierza i Pabianic potoczyły się niemal identycznie. Zgierz wszedł w skład zaboru pruskiego. Utworzony wówczas powiat zgierski, po roku 1815 dostał się pod zabór rosyjski (Rosin 1995). Zgierz blisko przez 150 lat dźwigał się ze zniszczeń dokonanych podczas „potopu szwedzkiego”. Zarówno dla Zgierza, jak i Pabianic dopiero okres Królestwa Kongresowego i realizowany wówczas program rozwoju przemysłu przyniosły szansę na wyjście z długotrwałej stagnacji (Baruch 1903).

To właśnie decyzja władz tzw. Kongresówki podjęta na początku XIX wieku, dotycząca lokacji w rejonie Polski Środkowej przemysłu włókienniczego, dała nadzieję na rozwój miasteczek dotąd stagnujących ekonomicznie. W marcu 1821 roku członkowie Komisji Przemysłowej Województwa Mazowieckiego z polskimi i niemieckimi specjalistami w dziedzinie przędzalnictwa, tkactwa, farbiarstwa i wykończalnictwa podpisali tzw. *umowę zgierską*². Uregulowała ona sprawy osadnictwa przemysłowego i zapewniła imigrantom liczne przywileje. Służyła później za wzór dla innych miast i osad rządowych przy formułowaniu warunków osadnictwa. Warto zauważyć, że Zgierz stał się pierwszym ośrodkiem

---

² *Umowa zgierska* – dokument podpisany w 1821 roku pomiędzy: Viertelem – kupcem i fabrykantem z Rogóżna, Saengerem – farbiarzem z Chodzieży, Teske – farbiarzem z Szamocin jako przedstawicielami sukienników oraz komisarzem wojewódzkim Wydziału Administracyjnego Komisji Województwa Mazowieckiego Klemensem Witkowskim. Głównym pomysłodawcą umowy był Rajmund Rembieliński. Stanowiła ona zasady, prawa i obowiązki osiedlania się na terenie miasta Zgierza 300 zagranicznych sukienników.

lokalizacji włókiennictwa w regionie. Do Pabianic, dla których Zgierz stał się wzorem, osadnicy zaczęli przybywać jeszcze przed ostatnim z rozbiorów Polski.

Przybycie osadników do Pabianic poprzedziła regulacja urbanistyczna miasta, wskutek czego utworzono tzw. Nowe Miasto, z osobnym rynkiem. Główną arterią komunikacyjną stała się ulica Szosowa (obecnie Zamkowa). Wykwalifikowanych tkaczy i sukienników zachęcano do przyjazdu i osiedlania się intratnymi warunkami, które obejmowały m.in. darmowe działki budowlane oraz ulgi podatkowe. W okolicy obu miast nie brakowało lasów, wód i gruntów rządowych, ich lokalizacja była zatem wyjątkowo dogodna. Wraz ze zwiększającą się liczbą osadników, rosnąć zaczęła liczba ludności obu ośrodków (Rosin 1995).

Osadnicy przybywający do Zgierza i Pabianic zwani byli olędrami lub hołędrami. Nie miało to jednak żadnego związku z ich pochodzeniem. Byli to bezrolni, młodzi chłopcy zamieszkujący m.in. Prusy, Saksonię, Wirtembergię. Przydomek „olędrzy” oznaczał, że była to ludność od pokoleń trudniąca się karczowaniem puszczy oraz osuszaniem moczarów i bagien, którymi otoczone były ówczesne miasta (Baranowski 1915).

Przybyłym osadnikom zagwarantowano swobodę wyznania oraz możliwość organizowania życia religijnego i społecznego według własnych potrzeb. Wkrótce po założeniu osad, powstawać zaczęły budynki szkolne, służące zarazem jako domy modlitwy. Funkcje religijne pośród osadników pełnili tzw. kantorzy³. Prowadzili oni niedzielne nabożeństwa oraz szkoły niedzielne dla dzieci (Filaber 2008). Warto nadmienić, że zarówno osadnicy pabianicki, jak i zgierscy byli ludźmi pobożnymi, dla których kwestie religijne miały fundamentalne znaczenie. Niedziela była dniem bezwzględnie odpoczynku. Nie poprzestawali oni na formowaniu kantoratów w obrębie zasiedlanych osad, ale z czasem dążyli do erygowania wspólnot parafialnych (Kirsch 2012).

W krótkim czasie Zgierz, a po nim Pabianice, stały się przyczółkami polskiego sukiennictwa. Do wybuchu powstania listopadowego Zgierz zajmował pierwsze miejsce w produkcji tkanin wełnianych w Królestwie Polskim; a ponad połowa zgierskiego sukna wysyłana była do Rosji i Chin (Rosin 1995). Pabianice i Zgierz stały się miastami wielonarodowymi. Trzy mniej więcej równe liczebnie grupy: polska, niemiecka i żydowska współtworzyły we wzajemnym szacunku, niezwykły wizerunek tych miast.

3. Luteranie w dziejach Pabianic

Pierwsi przybysze dotarli na teren Pabianic na zaproszenie zarządców ziem pabianickich jeszcze w czasach zaborów. W sąsiedztwie miasta założono wioski takie, jak: Olechów, Pawlikowice, Chechło i Rydzyny (Baruch 1903). Kolejna

³ Urząd kantora historycznie oznaczał osobę stojącą na czele kantoratu i odpowiedzialną za całokształt muzyki wykonywanej w parafii.

grupa emigrantów przybyła do Pabianic na przełomie wieków XVIII i XIX (Kirsch 2012). Jak już zostało zasygnalizowane, większość spośród przybywających osadników była wyznania luterńskiego (ewangelicko-augsburskiego). Wraz z upływem czasu powstały kolejne osady i wsie, m.in. Markówka i Starowa Góra. Nowa fala osadników niemieckich dotarła w latach 20. XIX wieku już w okresie zaboru rosyjskiego. Było to podyktowane polityką władz Królestwa Polskiego, w myśl której władze dążyły do podniesienia poziomu uprzemysłowienia kraju, poszukiwały także nowych technologii i fachowców wykwalifikowanych w przemyśle włókienniczym (Baruch 1903).

Pabianice w gronie miast przeznaczonych do rozwoju włókiennictwa, znalazły się z kilku powodów, tożsamyh również dla Zgierza. Bardzo dobrze rozwinięta była tutaj sieć rzeczna (niezbędna dla produkcji tkanin), łatwość zaopatrzenia w podstawowe surowce budowlane, głównie w drewno i glinę była także niewątpliwym walorem (Kirsch 2012).

Przybycie na tereny Polski Środkowej było bardzo lukratywne, również dla samych osadników. Mogli oni liczyć na szereg przywilejów. Przykładowo, rząd Kongresówki obiecał każdemu osadnikowi plac w wieczystą dzierżawę oraz pożyczkę na budowę domu drewnianego lub murowanego (Kirsch 2012). Rozpoczęła się wielka akcja sprowadzania tkaczy i sukienników. Do Pabianic przybywali oni głównie z Saksonii, czeskich Sudetów, Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Śląska. Dla wykwalifikowanych rzemieślników przybywających do Pabianic wyznaczono teren po lewej stronie rzeki Dobrzyńki, nazwany Nowym Miastem (Rosin 1968).

Pod koniec drugiej dekady XIX wieku, Pabianice zamieszkiwało już blisko 30 tkaczy. W tym właśnie czasie do Pabianic przybył Gottlieb Krusche, jeden z najważniejszych fabrykantów pabianickich. Założył ręczną tkalnię bawełny, która z czasem przekształciła się w Towarzystwo Akcyjne „Krusche & Ender”, zatrudniające kilka tysięcy osób (Kirsch 2012).

Luteranie pabianiccy, w krótkim czasie od swojego przybycia do miasta, rozpoczęli starania dotyczące utworzenia samodzielnej parafii. Jej erygowanie nastąpiło w roku 1818, o kilka lat wcześniej niż miało to miejsce w Zgierzu. Pierwszym duszpasterzem parafii został ks. Samuel Jäckel. Same nabożeństwa odbywały się w Pabianicach wcześniej, bo już około roku 1803. Miejscem, gdzie odbywały się pierwsze nabożeństwa była kaplica zlokalizowana w murach dawnego dworu biskupów krakowskich (Kirsch 2012).

W 1827 roku administratorem parafii został Gottfried Hayn. Największe zasługi księdza Hayn'a związane były ze sporządzeniem księgi stanu cywilnego i zainicjowaniem budowy kościoła parafialnego, który miał powstać przy rynku Nowego Miasta. Budowa trwała ponad pięć lat. Kościół był w stanie pomieścić około 400 wiernych. Ze względu na nagłą śmierć ówczesnego proboszcza i wybuch powstania listopadowego, budowę świątyni kontynuował nowy proboszcz ksiądz

Daniel Biedermann. Poświęcenia kościoła dokonano 25 listopada 1832 roku. W niedługim czasie kościół został kompletnie wyposażony. Dla parafii zamówiono trzy dzwony, fundowane m.in. przez rodzinę Krusche. Gottfried Krusche ufundował sprowadzoną z Saksonii marmurową chrzcielnicę, do dziś zdobiącą kościół. Inne niezbędne elementy wyposażenia kościoła ufundowały pozostałe pabianickie rodziny fabrykanckie: Kindler, Herwig, Kühn i Grunwald (Kirsch 2012).

Wkrótce po erygowaniu parafii dokonano założenia cmentarza ewangelickiego. Spoczywają na nim założyciele miasta fabrycznego, osoby zasłużone w wielu dziedzinach, przede wszystkim przemysłu, ale i pionierzy kinematografii. Wraz z upływem lat parafia stopniowo rozrastała się liczebnie, w 1843 roku archiwa parafialne podają, że liczyła ona 2929 wiernych. Z dużym zaangażowaniem parafia ewangelicka zajęła się także działaniami społecznymi służącymi całemu miastu – dzięki staraniom ks. Wilhelma Zimmera w Pabianicach powstał pierwszy park miejski. Dużą troską otaczano sprawy związane z edukacją ewangelickich dzieci i młodzieży, stopniowo rozszerzając sieć szkół elementarnych.

W drugiej połowie XIX wieku do parafii ewangelickiej w Pabianicach należały: jeden kościół, sześć domów modlitwy, siedemnaście okolicznych cmentarzy, dziesięć szkół elementarnych i jeden kantorat. W wiek XX pabianicka parafia wkroczyła ze znacznym spektrum pomysłów i inicjatyw. W 1904 roku stanowiła wspólnotę liczącą ponad 12 tys. osób, co stawiało ją na czwartym miejscu, pod względem liczby wiernych tej denominacji, w Królestwie Polskim. Ze względu na istniejące wówczas zapotrzebowanie, zaczęto odprawiać nabożeństwa poranne i wieczorne. Zaistniała również potrzeba ustanowienia urzędu drugiego pastora (Kirsch 2012).

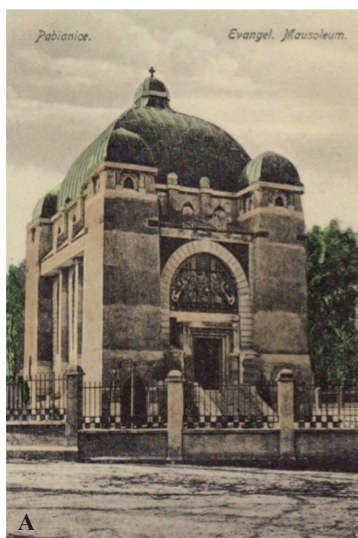
Na początku XX wieku wzniesiono również większość obiektów, które dziś składają się na dziedzictwo materialne pabianickiej parafii luterańskiej. W 1901 roku, obok kościoła, wybudowano w stylu neogotyckim nowy pastorat (obecny dom parafialny) – fot. 1. Obiekt ten swoją funkcję pełni po dzień dzisiejszy. Dom starców wybudowany został ze składek wiernych w roku 1913. Dziś jest to siedziba Pabianickiej Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej. W 1911 roku, obok cmentarza, wzniesiono mauzoleum w stylu secesyjnym. Jego fundatorką była Zofia Kindler, która poświęciła je swojemu zmarłemu mężowi Ludwikowi. Obiekt ten przekazany został parafii ewangelickiej i przeznaczony na kaplicę cmentarną (fot. 2).

Z roku na rok, zwiększała się także liczba różnych parafialnych grup i stowarzyszeń. Były to wspólnoty dwojakiemu rodzajowi, stowarzyszenia typowo religijne, jak i organizacje społeczne. Profil działalności każdej z tych dwóch grup, był niezwykle różnorodny, część skierowana była do osób dorosłych, część do dzieci i młodzieży. Opieką stowarzyszeń objęto m.in. sieroty, osoby starsze i chore. Z pomocą starano się także dotrzeć do osób z uzależnieniami oraz do samotnych matek.

Fot. 1. Budynek domu parafialnego

Źródło: zbiory prywatne parafii

Fot. 2. Mauzoleum rodu Kindlerów

A – z początku XX wieku, B – współcześnie

Źródło: zbiory prywatne parafii

Wśród wszystkich wymienionych ugrupowań społeczno-religijnych warto zwrócić uwagę zwłaszcza na chóry parafialne, które często stanowiły dla omawianych miast pewnego rodzaju wizytówki. Z czasem rozpoczęto praktykowanie diecezjalnych zjazdów chórów, stanowiących dla parafii wydarzenie o znacznej randze, kiedy to można było zaprezentować swój repertuar szerszej publiczności (Kirsch 2012). Lata do wybuchu pierwszej wojny światowej upływały luteranom

pabianickim wyjątkowo spokojnie, wokół regularnych spotkań parafialnych, prób chórów, majówek i okolicznościowych koncertów.

Wybuch I wojny światowej okazał się wyjątkowo bolesnym doświadczeniem. Prowadzenie działań wojennych, zamknięcie się dotychczasowych rynków zbytu, zajęcie przez władze sprzętu w fabrykach przyniosły bezrobocie, biedę i masowe wyjazdy za pracą. Już wtedy w Pabianicach odnotowano pierwszy poważniejszy, bo kilkutyśięczny ubytek liczby wiernych.

W okresie międzywojennym sytuacja w pabianickiej parafii ustabilizowała się. Z emigracji wracali parafianie, których działania wojenne zmusiły do porzucenia rodzinnych domów. W 1927 roku parafia obchodziła 100-lecie swojego istnienia. Z okazji jubileuszu odnowiono bryłę kościoła, a parafianie na czele z przedstawicielami pabianickich rodów fabrykanckich Krusche, Ender i Saenger ufundowali dla kościoła nowe dzwony (Kirsch 2012).

Sytuacja polityczno-gospodarcza ponownie zaczęła komplikować się tuż przed wybuchem II wojny światowej (Kirsch 2012). Wzajemne oskarżenia i konflikty narodowościowe stały się nie do zniesienia. Latem 1939 roku doszło do incydentów, kiedy to zdemastowano lokale instytucji ewangelickich, powybijane zostały szyby okien kościoła i kilku domów prywatnych.

Po wybuchu drugiej wojny sytuacja ewangelików pogorszyła się jeszcze bardziej. Okupacyjne władze hitlerowskie posługiwały się polityką rasistowską, co wzmagało wzajemną nienawiść międzynarodową, jak i międzywyznaniową. Często stosować ustawodawstwo rasowe. Rozpoczęło się tzw. ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej – poprzez masową eksterminację Żydów. Na miejsce wysiedlonych Polaków i Żydów osadzano niemieckich przesiedleńców, których postanowieniami paktu Ribbentrop-Mołotow⁴, przymuszano do opuszczenia ziem zamieszkanych od pokoleń. Dręczono ewangelików, którzy odmówili wpisania się na tworzoną listę narodową (Kirsch 2012).

Po zakończeniu działań wojennych w 1945 roku, nic nie wskazywało na szybką poprawę losów ewangelików w centralnej Polsce. Nastawienie władz partyjnych było antyniemieckie: kościół ewangelicki utożsamiano z niemieckością. Na podstawie pomówień i stereotypów skonfiskowano cały majątek kościelny. Zrujnowany kościół zwrócono pabianickim parafianom dopiero w 1948 roku. W niezwykle trudnych realiach Polski zrujnowanej II wojną światową, jeszcze przed wkroczeniem do miasta Armii Czerwonej, doszło do masowej emigracji ludności pochodzenia niemieckiego z miasta i jego okolic, która trwała również przez cały czas powojenny. Z powodu rosnącego ubóstwa parafian, braku

---

⁴ Pakt ten został podpisany 23.08.1939 roku w Moskwie przez ministrów spraw zagranicznych obu zainteresowanych państw – Joachima von Ribbentropa i Władysława Mołotowa, którzy w imieniu przywódców III Rzeszy oraz ZSRR dokonali podziału terytoriów Europy Środkowej i Wschodniej.

perspektyw na przyszłość, ale i z racji prowadzonej w tym czasie akcji łączenia rodzin, parafia w Pabianicach utraciła większość wiernych. Liczebność parafii zmniejszyła się do około tysiąca wiernych. Z upływem czasu i ta populacja ulegała stopniowemu spadkowi (Kirsch 2012).

Reasumując losy ewangelików pabianickich, warto wspomnieć kilka słów o ich obecnej sytuacji i prowadzonej w mieście działalności społeczno-kulturalnej. Obecnie funkcję duszpasterza parafii w Pabianicach sprawuje ks. biskup Jan Cieślak. W ten sposób pabianicka parafia, mimo swej nieznacznej wielkości, stanowi siedzibę biskupa diecezji warszawskiej, co niewątpliwie podnosi jej status. W maju 2002 roku obchodzono jubileusz 175-lecia powstania parafii. Z tej okazji kościół poddano remontowi. Ze względu na wyjątkową akustykę pabianickiego Kościoła regularnie odbywają się tutaj koncerty, początkowo zdarzało się to okazjonalnie w ramach projektu „Muzyczna Niedziela w Pabianicach”, a od 2007 roku inicjatywa ta urosła do rangi cyklicznego przedsięwzięcia pod nazwą: Festiwal „Muzyka Świata w Pabianicach” (fot. 3). Od 1999 roku reaktywowano chór parafialny pod dyrekcją Magdaleny Hudzieczek-Cieślak.

Oprócz swej podstawowej działalności religijnej, parafia jest rozpoznawana w skali miasta, jak i całego regionu jako animator życia kulturalnego, organizator rozmaitych tematycznie konferencji, odczytów, wystaw i wydawca czasopisma kulturalnego – *Kołowrotek*, a przede wszystkim szeroko opisywanych i chętnie odwiedzanych koncertów. Wszystkie te działania „malują wizerunek miasta Pabianic” w wyjątkowo korzystnych barwach.

Fot. 3. Koncert z cyklu „Muzyka Świata w Pabianicach” w pabianickiej parafii luterkańskiej

Źródło: <http://www.e-kalejdoskop.pl/brzmienie-swiata-w-pabianicach.aspx>

4. Luteranie w dziejach Zgierza

Geneza powstania zgierskiej parafii ewangelicko-augsburskiej w dużym stopniu związana była z przemysłowym rozwojem całego regionu łódzkiego. W przypadku parafii zgierskiej, warunki funkcjonowania omawianego kościoła określała wspomniana już umowa zgierska z 1821 roku. Jeden z jej punktów gwarantował bezpłatne zapewnienie społeczności luterkańskiej w Zgierzu gruntu oraz materiałów budowlanych koniecznych do wzniesienia kościoła i „osady dla pastora”.

Wraz z rosnącą liczbą ewangelickich osadników w Zgierzu podjęto odpowiednie procedury prawne związane z powołaniem parafii. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego w 1821 roku wyraziła zgodę na wzniesienie plebani ewangelickiej, w której mieścić się miało mieszkanie dla przyszłego pastora oraz kaplicy, gdzie miały być odprawiane nabożeństwa. Oczywiście w planach pozostawało wzniesienie kościoła murowanego, który wielkością odpowiadałby potrzebom ciągle rosnącej społeczności ewangelickiej w Zgierzu. Po wypełnieniu wszystkich niezbędnych formalności rząd przekazał społeczności luterkańskiej działkę na wybudowanie plebani oraz kościoła parafialnego przy ul. Długiej 34 i 36 (fot. 4).

Pierwszymi administratorami zboru zgierskiego byli: Samuel Grzegorzewski (burmistrz Zgierza), fabrykanci Karol Meissner oraz Jan Fryderyk Zachert. Ewangelicka plebania została przekazana do użytku w 1823 roku. Jej pierwszym lokatorem został ks. Henryk Bando będący także pierwszym proboszczem parafii ewangelicko-augsburskiej w Zgierzu, erygowanej w roku 1824. Budowę kościoła parafialnego ukończono w 1826 roku według projektu Bonifacego Witkowskiego (Klink-Orawska 2012).

Zgierski Kościół parafialny został wzniesiony na planie podłużnego prostokąta, okna w elewacjach bocznych wykonano w dwóch kondygnacjach. Fasadę świątyni ozdabiał portyk wsparty na kolumnach, a wieńczyło go belkowanie. Uroczyste poświęcenie kościoła odbyło się we wrześniu 1826 roku.

Fot. 4. Budynek parafii ewangelicko-augsburskiej w Zgierzu przy ul. Długiej, zbombardowany w 1939 roku

Źródło: <http://www.zgierz.luteranie.pl/index.php/zdjecia-archiwalne-parafii>

Po śmierci ks. H. Bando w roku 1866, proboszczem luterkańskiej parafii w Zgierzu został ks. Ernest W. Bursche (ur. w roku 1831). Za czasów ks. Burschego parafia w Zgierzu prowadziła intensywną działalność diakonijną: funkcjonował dom starców oraz sierociniec. Kwitło również życie kulturalne poprzez organizowane zjazdy chórów diecezjalnych.

Istotną i bardzo zasłużoną postacią dla Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego był także najstarszy syn ks. Burschego – Juliusz (fot. 5). Sprawował On urząd biskupa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce w czasie II wojny światowej, zginął śmiercią męczeńską w hitlerowskim obozie koncentracyjnym (Szlawski 2007).

Fot. 5. Ks. bp Juliusz Bursche (1862-1942) – zwierzchnik Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce

Źródło: <http://old.luteranie.pl>

Kontynuatorem intensywnej pracy duszpasterskiej był też następca ks. Burschego – ks. Karol Serini. Jako pierwszy w dziejach zgierskiej parafii założył on męski chór Concordia, zainicjował szereg grup parafialnych dla wszystkich przedziałów wiekowych, a także angażował się w pracę diakonijną. Z powodu deklarowania swojej polskości w okresie I wojny światowej, zaczęto utrudniać mu pracę. W 1920 roku zrezygnował ze stanowiska proboszcza i wyjechał, po czym przejął kierownictwo nad jedną z katedr na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Po odejściu ks. Seriniego, nowym proboszczem został ks. Aleksander Falzmann, który podobnie jak jego poprzednik, z powodu zadeklarowania polskiej narodowości popadał w konflikty z niemiecką większością parafian (Klink-Orawska 2012). Ks. Falzmannowi powierzono kierowanie utworzoną w 1925 roku Szkołą Ewangelistów (z siedzibą w budynku plebanii), która miała zapobiegać zagrożeniom ze strony sekt i wzmacniać tożsamość luterkańską lokalnej społeczności. W tym samym czasie spod zwierzchnictwa parafii zgierskiej wydzieliła się parafia ewangelicka Radogoszcz (obecnie część Łodzi). Za czasów

ks. Falzmann z gierscy ewangelicy świętowali stulecie erygowania parafii; z tej okazji przeprowadzono remont świątyni (Szlawski 2007).

Trzeci września 1939 roku to najtragiczniejsza data w historii zgierskiego kościoła ewangelickiego. Zgierski kościół parafialny został doszczętnie zbombardowany przez lotnictwo niemieckie (fot. 6). Ocalały jedynie niektóre naczynia liturgiczne. Trzy tygodnie później ks. Falzmann został aresztowany przez Gestapo i uwięziony w łódzkim więzieniu, i przewieziony do obozu koncentracyjnego w Dachau. Umarł w drodze do komory gazowej w 1942 roku. W okresie II wojny światowej nabożeństwa luterzańskie odbywały się w kaplicy kościoła baptystów, a opiekę nad ewangelikami sprawowali niemieccy duchowni, m.in.: ks. Edward Kneifel (Klink-Orawska 2012).

Fot. 6. Zbombardowane wnętrze parafii ewangelickiej w Zgierzu

Źródło: <http://www.zgierz.luteranie.pl/index.php/zdjecia-archiwalne-parafii>

Pierwsze nabożeństwa po wojnie odbyły się w marcu 1948 roku w starej kaplicy cmentarnej, którą częściowo przekształcono na lokal użytkowy. Ze względu na katastrofalny stan Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce po wojnie, parafia zgierska nie mogła przez długi czas liczyć na stałego duszpasterza. Dodatkowo pojawiły się trudności finansowe, ponieważ parafia utraciła swoje nieruchomości (Szlawski 2007). W miarę upływu czasu w Zgierzu, a także placówkach filialnych zaczęto odnotowywać napływ nowych parafian, w związku z czym zaistniała potrzeba rozbudowy kaplicy. Na przełomie lat 40. i 50. liczbę parafian w Zgierzu szacowano na ponad 2000 członków (Klink-Orawska 2012). Zaczęto przywracać rutynowe czynności posługi duszpasterskiej. Ustanowiono ponownie szkółki niedzielne dla dzieci, przeprowadzano próby chóru kościelnego, a także spotkania koła pań, wybrano nową radę parafialną. Wszystkie te działania konsultowano z Łucją Falzmann, wdową po księdzu proboszczu A. Falzmannie. Stałego duszpasterza do parafii w Zgierzu skierowano dopiero w roku 1959, a był nim ks. Mariusz Werner, który pozostał w niej przez prawie 30 lat. Parafia zgierska rozciągała wówczas opiekę także nad parafiami KEA w Ozorkowie, Łęczycy, Kutnie i Łowiczu (Klink-Orawska 2012).

Z biegiem czasu wyniknęła pilna potrzeba remontu kaplicy cmentarnej, gdzie nadal odprawiane były nabożeństwa. Udało się uzyskać zezwolenie władz na ten cel, jednakże brakowało funduszy. Za pośrednictwem ówczesnego biskupa ks. Andrzeja Wantuły zgierska parafia zwróciła się o pomoc finansową do Światowej Federacji Luterskiej (ŚFL)⁵. Wkrótce potem do Zgierza przybył jej przedstawiciel, duński ksiądz dr Paul Hansen, który po analizie kosztorysu tego przedsięwzięcia odmówił niestety pomocy na remont, zadeklarował jednak pomoc ŚFL przy budowie nowego kościoła parafialnego (Klink-Orawska 2012).

Komitet budowy nowego ewangelicko-augsburskiego kościoła Opatrzności Bożej w Zgierzu został powołany w roku 1968. Proboszczem parafii zgierskiej był w tym czasie ks. Mariusz Werner. Miała być to pierwsza świątynia ewangelicka w centralnej Polsce wzniesiona po II wojnie światowej. Parafia liczyła w tym czasie około 400 osób. W trakcie budowy nowego kościoła wyniknęły komplikacje dla jej dalszego funkcjonowania. Wielu parafian, korzystając z możliwości opuszczenia kraju, wyemigrowało do Republiki Federalnej Niemiec. Mimo narastających trudności finansowych, po 2 latach budowę kościoła ukończono i w czerwcu 1972 roku ks. bp Andrzej Wantuła, zwierzchnik Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL, poświęcił nowy kościół przy ul. Spacerowej 2, w sąsiedztwie wysłużonej już kaplicy cmentarnej i cmentarza parafialnego (Klink-Orawska 2012) – fot. 7.

Fot. 7. Siedziba obecnej parafii ewangelicko-augsburskiej p.w. Opatrzności Bożej w Zgierzu

Źródło: www.diec.warszawska.luteranie.pl

⁵ Światowa Federacja Luterska (ŚFL) – utworzona w 1947 roku międzynarodowa organizacja zrzeszająca kościoły wyznania luterskiego z całego świata. Jej siedziba znajduje się w Genewie. ŚFL zrzesza obecnie 142 kościoły z 79 krajów, w tym Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP. ŚFL prowadzi dialog pomiędzy wspólnotami luterskimi, zawiera porozumienia z innymi wyznaniem, prowadzi akcje ekumenizacyjne i misyjne (<https://www.lutheranworld.org/> (dostęp: 10.06.2015).

W związku z przeniesieniem ks. Mariusza Wernera do pracy przy parafii łódzkiej, w połowie 1980 roku do Zgierza skierowano jej obecnego proboszcza, wówczas jeszcze wikariusza ks. Marcina Undasa. Pod koniec lat 80. parafia w Zgierzu pobudowała nowy dom parafialny, w którym mieści się mieszkanie księdza, pokoje gościnne oraz kancelaria parafialna. Obiekty te, wraz z kościołem parafialnym i cmentarzem ewangelickim, stanowią obecnie dziedzictwo materialne omawianej denominacji w Zgierzu.

Podsumowując, parafia ewangelicko-augsburska w Zgierzu liczy dziś nieco ponad 100 członków i jest to wielkość bardzo podobna jak w przypadku parafii pabianickiej. Opiekę duszpasterską sprawuje również nad diasporą luterzańską w Ozorkowie, Kutnie, Łowiczu i Łęczycy. Zgierscy luteranie byli gospodarzami zjazdu chórów Diecezji Warszawskiej oraz Diecezjalnych Dni Skupienia. W parafii działa prężnie chór pod kierownictwem Janiny Marek-Undas. W kościele odbywają się koncerty, nabożeństwa ekumeniczne, rekolekcje ekumeniczne Pro Christ, Jesus House. Nagrywane w 2004 roku w Zgierzu nabożeństwa retransmitowało Polskie Radio Bis.

5. Zakończenie

Historia ewangelickich parafii na terenie Zgierza i Pabianic wyraźnie ukazuje, że ich losy były bardzo podobne. Podobna geneza powstania ściśle związana z włókienniczym rozwojem regionu, podobne tragiczne doświadczenia związane z okresem wojen światowych oraz systematyczny ubytek liczby wiernych od czasu zakończenia działań wojennych. Z takimi samymi problemami borykały się zapewne pozostałe parafie aglomeracji łódzkiej, jednak warto przypomnieć, że aktualnie tylko kilka z nich stanowi społeczności wiernych, gdzie podejmowane są jeszcze aktywne działania różnego rodzaju takie, jak wystawy, odczyty, sympozja. Duża część parafii regionu łódzkiego stanowi dziś niewielkie społeczności, gdzie pomimo wielu prób ze strony proboszczów parafii, nie ma chętnych do podejmowania działalności wychodzącej poza parafialne mury.

Można dziś jedynie przypuszczać co zadecydowało o tym fakcie, czy była to większa niż gdziekolwiek indziej determinacja wiernych, korzystniejsza położenie administracyjne danego ośrodka, a może prężniejsza kondycja gospodarczo-ekonomiczna danego miasta.

Podsumowując, warto raz jeszcze podkreślić, jak wiele obie te wspólnoty (pabianicka i zgierska) wniosły w historii swoich rodzimych ośrodków i jak radzą sobie obecnie.

Parafia ewangelicko-augsburska w Pabianicach stanowi spadkobiercę dawnych tradycji. To jej członkami byli fabrykanci, którzy pozostawili znaczny wkład w historię Pabianic. Byli oni członkami rady parafialnej, ponadto zasiadali

w komitetach budowy szpitali i szkół miejskich, inicjowali i przewodzili wielu instytucjom dobroczynnym, niosącym pomoc pabianiczantom, bez względu na wyznanie i język. Finansowali budowę bibliotek i stadionów sportowych. Wspierali budowę kościołów i instytucji nie tylko ewangelickich, ale i katolickich, o czym świadczą witraże nad głównym ołtarzem kościoła Marii Panny Różańcowej przy ul. Zamkowej, ufundowane przez Feliksa Brunona Krusche, dyrektora spółki akcyjnej „Krusche & Ender”. Fabrykanci z dużym entuzjazmem poświęcali swój czas i środki dla społeczności nie tylko własnej parafii, ale i całego miasta, dzięki czemu ewangelicy pabianiccy mogli prowadzić działalność socjalną, wspierając chorych i potrzebujących.

Pozostały po nich nieliczne obiekty, które przypominają o wielowyznaniowym dziedzictwie miasta: cmentarz ewangelicki, do którego wejście stanowi niewielka uliczka o nazwie Ewangelicka, mauzoleum Kindlerów, kwatery zasłużonych parafian w obrębie cmentarza, jak również kilka obiektów w centrum miasta.

Nieliczni luteranie zgierscy są skupieni wokół parafii zlokalizowanej przy ul. Spacerowej. Parafia posiada swój chór, o mieszanym składzie: członkami są ewangelicy, ale także katolicy. Przy parafii zarejestrowany jest także przykościelny punkt katechetyczny, do którego uczęszcza kilkoro dzieci z całego miasta. Aktywność religijna parafian koncentruje się głównie wokół niedzielnych nabożeństw. Przy ograniczonej liczbie osób, ciężko wdrożyć nowe formy aktywności. Duszpasterz parafii ks. Marcin Undas wyraźnie podkreśla, że zawsze był i jest otwarty na spotkania w szkołach poświęcone wyznaniu ewangelickiemu. Co ciekawe, najczęściej dochodzą one do skutku nie z katechetami, ale np. z historykami, którzy chcą by na lekcjach powiedzieć coś o kościele ewangelickim.

Dziedzictwo materialne ewangelików zgierskich jest nieco skromniejsze niż to, które można zaobserwować w Pabianicach, koncentruje się w najbliższym otoczeniu kościoła parafialnego. Poza kościołem do parafii należą: budynek plebanii, kaplica grzebalna oraz cmentarz ewangelicki.

Większość dawnych nieruchomości związanych ze zgierską parafią przejętych po wojnie przez miasto pełni dziś różnorakie funkcje użytkowe. Plac po zbombardowanym kościele został przekształcony w parking. Teren pierwszego cmentarza ewangelickiego, także przejęty przez miasto, zajmuje obecnie pływalnia miejska.

Zaangażowanie wiernych w życie wspólnoty z pabianickiej i zgierskiej parafii Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego doskonale ukazuje, że gorliwy zapał potrafi przezwyciężyć wiele problemów na przestrzeni setek lat i to pomimo małej liczebności zboru. Taka aktywna i prospołeczna postawa świadczy o dobrej kondycji duchowej parafii, owocnej pracy duszpasterskiej, która może tak dosłownie, jak i w przenośni świecić przykładem wiary opartej na czynach.

Załącznik 1. Przegląd działalności obu omawianych jednostek parafialnych:
Pabianic i Zgierza

Okres działalności	Działalność parafii ewangelickiej w Pabianicach	Działalność parafii ewangelickiej w Zgierzu
Od powstania do I wojny światowej	<p>Erygowanie parafii 1818 r. Zaprowadzenie ksiąg stanu cywilnego. Założenie cmentarza ewangelickiego. Wzniesienie plebanii.</p> <p>Rozbudowa sieci szkół elementarnych.</p> <p>Przebudowa Kościoła nadająca mu neorenesansowy wygląd.</p> <p>Powołanie stowarzyszeń społecznych: Ewangelicko-Augsburskie Stowarzyszenie Śpiewacze, Chór Puzonistów.</p> <p>Rozwój życia religijnego: zwiększenie ilości odprawianych nabożeństw, godziny biblijne, nabożeństwa w języku polskim.</p> <p>Wybudowanie budynków parafialnych: żłobka (tzw. Ochronki), nowego pastorału.</p> <p>Wybudowanie Domu Parafialnego służącego za siedzibę dla żłobka, szkoły kantorackiej, sali dla konfirmandów oraz stowarzyszeń parafialnych.</p> <p>Wzniesienie przez Zofię Kindler Mauzoleum pamięci jej męża.</p> <p>Powołanie stowarzyszeń: Ewangelickiego Stowarzyszenia Młodych Pannien, Ewangelicko-Augsburskiego Towarzystwa Młodych Mężczyzn, Związku Młodzieży dla Zdecydowanego Chrześcijaństwa Ewangelicko-Luterańskiego, Stowarzyszenia Misyjnego, Stowarzyszenia Niebieskiego Krzyża i Pabianickiego Chrześcijańskiego Związku Zawodowego, Stowarzyszenia Kobiet Wyznania Ewangelickiego.</p> <p>Lata I wojny światowej 1914–1918 zahamowały wszelką działalność społeczną. Funkcjonowanie parafii mocno utrudnione wobec narastającego bezrobocia i głodu. Wskutek wyjazdów parafia odnotowuje ubytek liczby wiernych.</p> <p>Pabianickie parafianki zakładają tzw. Tanią kuchnię dla potrzebujących.</p>	<p>Erygowanie parafii; 1826 r.</p> <p>W 1821 roku zgierscy ewangelicy uzyskują zgodę na wzniesienie plebanii ewangelickiej, z mieszkaniem dla pastora oraz kaplicy.</p> <p>Pierwszym proboszczem parafii zostaje ks. Henryk Bando.</p> <p>Za czasów ks. Bando dokonano gruntownej modernizacji plebanii i wzniesiono kościół parafialny w 1826 roku.</p> <p>Nowym pastorem zostaje ks. Ernest Bursche. Zgierski zbór ewangelicki utrzymywał dom starców oraz sierociniec. Organizowano zjazdy chórów diecezjalnych.</p> <p>Dzieło pracy duszpasterskiej kontynuuje ks. Karol Serini.</p> <p>Z inicjatywy ówczesnego proboszcza parafia powołuje męski chór Concordia. Zainicjowanych zostaje szereg grup parafialnych dla wszystkich przedziałów wiekowych.</p> <p>Działania wojenne I wojny światowej zmieniły nastroje w parafii zgierskiej na tle narodowościowym i administratorom parafii utrudniano pracę duszpasterską. Odnotowuje się pierwsze znaczniejsze wyjazdy parafian i ubytek wiernych.</p> <p>Z powodu złożenia polskiej deklaracji narodowościowej w czasie I wojny światowej ks. Serini borykał się z utrudnieniami w swojej pracy duszpasterskiej. W roku 1920 zrezygnował z posady i opuścił Zgierz.</p>

Załącznik 1 (cd.)

Okres działalności	Działalność parafii ewangelickiej w Pabianicach	Działalność parafii ewangelickiej w Zgierzu
Lata 1918–1939	<p>Lata 20-lecia międzywojennego przyniosły częściową stabilizację życia w parafii.</p> <p>Z czasem parafia powróciła do swoich cotygodniowych spotkań, prób chóarów i prelekcji, godzin biblijnych, świątecznych występów teatralnych, majówek i koncertów.</p> <p>Dokonano rozbudowy sieci domów modlitwy i szkół elementarnych. Wzniesiono: dom grabarza i Dom Śpiewaczy, powstał Komitet Organizacji Polaków Ewangelików.</p> <p>Obchody 100-lecia istnienia ewangelickiej parafii w Pabianicach.</p>	<p>W 1925 roku w budynku plebanii utworzona zostaje Szkoła Ewangelistów, która miała przeciwdziałać sektom.</p> <p>W tym czasie przypadły również obchody stulecia erygowania parafii; z tej okazji przeprowadzony został remont kościoła.</p>
Czasy II wojny światowej 1939–1945 + lata PRL	<p>Utrudnienia w funkcjonowaniu parafii: ustawodawstwo rasowe. Aresztowania, przesiedlenia.</p> <p>Prześladowania osób, które odmówiły wpisania się na Volkslistę.</p> <p>Nieustający ubytek liczby wiernych.</p> <p>Zawieszenie działalności społecznej.</p> <p>W latach Polski socjalistycznej: konfiskata mienia, utrudnianie realizacji działalności religijnej. Dalsze wyjazdy parafian.</p>	<p>Bardzo ciężkim okresem dla zgierskiej parafii był czas II wojny światowej. Hitlerowskie lotnictwo zbombardowało kościół ewangelicki. Proboszcz parafii Ks. Falzmann został aresztowany przez Gestapo i uwięziony w łódzkim więzieniu. Zginął w obozie koncentracyjnym w Dachau.</p> <p>W okresie drugiej wojny światowej nabożeństwa ewangelickie w Zgierzu odprawiano w kaplicy Kościoła Baptistów.</p> <p>Pierwsze nabożeństwo ewangelickie po wojnie odprawiono w 1948 roku w starej przebudowanej kaplicy cmentarnej. Ze względu na katastrofalny stan Kościoła E.-A. w całej Polsce, parafia przez długi czas nie miała stałego duszpasterza. Jej działalność dodatkowo utrudniały kłopoty finansowe i konfiskata nieruchomości.</p> <p>Sytuacja w parafii ustabilizowała się. Wybrano nową radę parafialną. Przywrócono szkółki niedzielne dla dzieci, próby chóru kościelnego.</p> <p>Stałym duszpasterzem w Zgierzu został w roku 1959 ks. Mariusz Werner. Ciągłe nie było jednak możliwości na odbudowanie Kościoła.</p> <p>Odzyskiwanie utraconych nieruchomości.</p>

Załącznik 1 (cd.)

Okres działalności	Działalność parafii ewangelickiej w Pabianicach	Działalność parafii ewangelickiej w Zgierzu
		<p>W latach 60. dokonano gruntownego remontu kaplicy cmentarnej. Brakowało funduszy na ten cel. Parafia zwróciła się o pomoc finansową do Światowej Federacji Luteranckiej (ŚFL).</p> <p>Komitet budowy nowego ewangelicko-augsburskiego kościoła w Zgierzu powołano we wrześniu 1968 roku.</p> <p>Mimo trudności, po dwóch latach ukończono budowę nowego kościoła. W czerwcu 1972 roku ks. bp Andrzej Wantuła, zwierzchnik Kościoła E.-A. w PRL, poświęcił kościół Opatrzności Bożej przy ul. Spacerowej.</p> <p>W 1988 roku w sąsiedztwie Kościoła udało się wznieść nowe mieszkanie dla proboszcza. Mieści się tam również kancelaria parafialna.</p>
Lata po 1989 roku	<p>Współcześnie pabianicka parafia, oprócz swej podstawowej działalności religijnej, realizuje się na forum miasta i jego okolic jako animator życia kulturalnego, organizator konferencji i sympozjów, a przede wszystkim niezwykle popularnych koncertów. Wydaje także miesięcznik kulturalny. Każdego roku uczestniczy we wszystkich świątach ekumenicznym.</p> <p>Pabianicka parafia od 2010 roku jest także siedzibą bpa Diecezji Warszawskiej, ks. Jana Cieślara.</p>	<p>Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zgierzu liczy współcześnie około stu członków, obsługując również, jak to miało miejsce w przeszłości, diasporę luterancką w Ozorkowie, Kutnie i Łęczycy.</p> <p>Zgierscy luteranie byli gospodarzami zjazdu chórów Diecezji Warszawskiej oraz Diecezjalnych Dni Skupienia. W parafii działa chór. W kościele odbywają się koncerty, nabożeństwa ekumeniczne, rekolekcje czy półkolonie dla dzieci z językiem angielskim</p>

LITERATURA

- Bandurka M., 1995, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź.
- Baranowski J.T., 1915, *Wsie holenderskie na ziemiach polskich*, „Przegląd Historyczny”, 19, Warszawa, s. 65–82.
- Baruch M., 1903, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr kapituły krakowskiej w Sieradzkim i Łęczyckim*, Warszawa.
- Cyrk M.K., 1982, *Zgierz: z pradziejów miasta i okolic*, Towarzystwo Przyjaciół Zgierza, Muzeum Miasta Zgierza.

- Filaber A., 2008, *Prawodawstwo muzyki kościelnej*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej.
- Kirsch P., 2012, *Parafia Ewangelicko-Augsburska św. Piotra i św. Pawła w Pabianicach*, (materiały wewnątrz parafialne), Pabianice.
- Klink-Orawska E., 2012, *Wiara, praca, nowa ojczyzna – Dzieje luteranizmu na ziemi zgierskiej do roku 1972*, Zgierz.
- Missalowa G. (red.), 1968, *Dzieje Pabianic*, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej m. Pabianic i Polskie Towarzystwo Historyczne – Oddział w Łodzi, Wydawnictwo Łódzkie.
- Rosin R., 1968, *Pabianice w XV i XVI w.*, [w:] Missalowa G. (red.), *Dzieje Pabianic*, Łódź.
- Rosin R. (red.), 1995, *Zgierz: dzieje miasta do 1988 roku*, zespół aut. M. Adamczewski (et al.), Zarząd Miasta Zgierza, Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego w Łodzi, Towarzystwo Przyjaciół Zgierza.
- Szlawski D., 2007, *Z dziejów Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Zgierzu w okresie międzywojennym*, Zgierz.
- Umowa Zgierska*, 1821, Zbiory Muzeum Miasta Zgierza.

Źródła internetowe

- <http://www.e-kalejdoskop.pl/brzmienie-swiata-w-pabianicach.aspx>.
- <http://www.luteranie.pl/>.
- <https://www.lutheranworld.org/>.
- <http://www.pabianice.luteranie.pl/>.
- <http://www.zgierz.luteranie.pl/>.

SOCIO-RELIGIOUS ROLE OF LUTHERANS IN THE HISTORY OF PABIANICE AND ZGIERZ, AND THE RELICTS OF THEIR MATERIAL HERITAGE

Abstract The purpose of the article is to analyze the socio-religious role of the Lutheran parishes in the history of urban agglomeration in Lodz. To illustrate this activity it's also important to present the relicts of the material heritage of this denomination, which can be observed in the urban space of these cities. Considerations in this article, are related to deliberately selected two cities: Pabianice and Zgierz, where the Lutheran church (in the form of the parish), for many years has shaped the socio-religious face of these urban centers. The considerations contained in this paper were based on the source material contained in the literature, as well as other papers open for general use like parish brochures and online resources.

Keywords Protestantism, religious minority, material heritage.

Mgr Anna Kruś
Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Geograficznych
Uniwersytet Łódzki